

Цветан Стоянов, българската интелигенция и възможните ѝ избори

Инна Пелева

Познавам пет различни един от друг текста, всеки от които се казва „Броселиандовата гора“. Първият от тях – налага се да приемем, че в максимална степен е на Цветан Стоянов – е публикуван през ‘62 г. в списание „Септември“ (Стойанов 1962). Втората „Броселиандова гора“ намираме в едноименния Цветан-Стойанов сборник от ‘73-та (Стойанов 1973). Третата „Броселиандова гора“ стои в първата книга (1988) от двутомника на занимаващия ни автор (Стойанов 1989). За четвърти път опусът се появява през 90-те в „Цветан Стоянов. Избрано и непубликувано“, съставителите Антоанета Войникова и Николай Пекарев (Стойанов 1994 а). Петата версия на произведението откриваме в „Непобеденият победен“ от началото на XXI век – и тази подборка из Цветан-Стойановите съчинения е конструктор на Антоанета Войникова (Стойанов 2006 а).

През ‘94-та есетото се състои от 19 номерирани сегмента; през ‘73-та – от 24, през ‘62-ра – от 29. Точно тези варианти на творбата (първи, втори и четвърти) са особено показателни за „развитието“ ѝ през годините, поради което тук ще ме интересуват най-вече те. (В първия том на двутомника от края на 80-те – трети вариант – се възпроизвежда публикацията от ‘73-та, без това да е уточнено в научния апарат на изданието; в бележките към съчинението все пак е добавен-репродуциран обемният и многозначителен епиграф, наличен в оригинала и липсващ в съкратената редакция от ‘73-та. В „Непобеденият победен“ есетото – „номер пет“ – е в „междинен“ формат: тук то съдържа 22 фрагмента, т.е. повече, отколкото са те през ‘94-та, и по-малко, отколкото са през ‘73-та и през ‘62-ра. Е, има какво да се обяснява и по повод движението от „Цветан Стоянов през 1994-та“ към „Цветан Стоянов през 2006-та“, но заради бистротата и обзримостта на интерпретаторското построение ще се откажа от тази повествователна линия¹.)

---

¹ Нека все пак регистрирам още някои – извън посочените – „извивки“ на това движение. В сборника от 2006-та е включено есетото „Колю Фичето“, което не е намерило място в изданието от 90-те. Може би го няма в първия следдесетоноемврийски том и защото близо до 1989-та по-ясно се е чувало „котловинно-патриотичното“ на текста, а нали трябва най-вече да помним, че Цветан Стоянов е против „котловинните“ (т.е. антиевропейските) възторзи пред родните самобитности. Само че патетичната възхвала на нашия неук и талантлив майстор, можещ повече и от австрийците строители навремето, и от сегашните

И така, оригиналната „Броселиандова гора“ от 60-те е по-обемна спрямо версията на текста от 70-те, която пък – от своя страна – е по-обемна спрямо „Броселиандовата гора“, каквато е през 90-те.

И двете съкращения имат сериозни последици.

През ‘73-та комунистическата реторика в съчинението се чува по-силно, отколкото в предишния (първия) вариант, относителната ѝ тежест на присъствие в цялото се е оказала по-голяма не толкова заради добавените и/или променените (към/в първообраза от ‘62-ра) неща, колкото заради съкращаването – заради *съкращаването* – на „идеологически ненаситени“ части от текста.

Така или иначе обаче критическият сюжет, идеята, познати ни от ‘62-ра, през ‘73-та все още пазят самоличността си.

Тази самоличност е изтрита, нарочно изгубена в редакцията от 1994-та.

Първо, в нея изцяло е демонтиран комунистическият сленг, който е подчертано функционален в предишните „Броселиандови гори“. През 90-те в съчинението вече не става дума за „буржоазни поети“, стоящи „настрани от революционния пролетариат“; за упадък на буржоазното общество; за Маркс (три споменавания в най-ранната публикация), казващ, че капитализмът е дълбоко враждебен на всяко изкуство; за Ленин (споменат два пъти в първата версия); за Енгелс (едно споменаване през ‘62-ра); за съветската поезия, качествено нова не само в темите си, а и във връзките си с читателите, помогнала да се разнесат идеите на социализма, ободряваща и възпитаваща, превърнала се в нужда – „като труда, яденето, съня“; за партията и тезите ѝ относно художественото възпитание и превъзпитание на народа; за политическата революция, отваряща вратата към културната; за самодейността и „висшата душевност, която настъпващият социализъм и комунизъм заражда у хората“.

И второ, от „Броселиандовата гора“ през 1994-та не само са махнати парчета, „места“ от първоначалния език на съчинението – подчертано политкоректен, абсолютно съобразен с българските реалности от 60-те и 70-те на ХХ век. След ампутациите текстът – в началото на 90-те – вече е неясен в посланията си. Оказва се, комунистическата реторика не е била дреха, която може да бъде свалена, без това да промени тялото. Комунистическото на текста е било доста по-дълбинна природа, щом изрязването на манифестираните му означения в края на краищата е довело до драстични загуби на смисъл².

дипломирани архитекти – възхваля, непасваща на клишетото за интелектуалеца западник Цветан Стоянов, – е написана именно от него. Е, през 2006-та отново е подходящо тя да бъде показвана на читателите: вече съвсем не е неприемлива като звучност, понеже национализмът на Мястото е събуден, антиевропеизмите му са ревитализирани...

² През 1962 и 1973 г. „Броселиандовата гора“ разказва (най на едро предадено) за отношенията между твореца и обществото, поета и публиката по матриците „теза – антитеза – синтез“ и „отрицание на отрицанието“: „в началото“ творецът и общността са „заедно“, в единение и взаимно разбиране; „после“ – и това е времето на капитализма – те са разобщени, отчуждени един от друг, а „накрая“ – в епохата на социализма – художникът и аудиторията отново са в прегръдка, взаимно търсене и разбиране. (В апотеозно-

Като става дума за изрязвания, които значително променят смисъл, нека отбележа и поне това, че в подборката от 1994-та (както и в сборника от 2006-та), не е намерил място (заедно с разни други текстове) и текстът „Отчуждение и литература“ (има го в изданието от ‘73-та). Това е онази част от емблематичното за Цветан Стоянов изследване на алиенацията, в която част се обяснява подробно и по Маркс отчуждението като коренящо се в капиталистическия начин на производство, като произтичащо от отчуждението между работника и собствения му труд, като внедрено в нарастването на парите по формулата „пари – стока – пари плюс“; освен това в този текст – през ‘73-та – марксизмът (съвсем по канона на епохата) е „актуализиран“ и чрез отправки към Ленин (за монополите, банковия капитал и пр.). Всъщност не просто един конкретен текст е „махнат“ при късните издателски макетираня на представата/идеята за Цветан Стоянов. Изобщо Цветан Стоянов като познаващ марксизма и ленинизма и боравещ в писането си с тезите им *го няма* в компилациите от 1989 г. насетне.

А е твърдял, че именно в „Комунистическия манифест“ е посочен лекът на болестта отчуждение (той е в лозунга „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“), че вече е налице новият свят (Съветският съюз и другите социалистически страни), който се е осъществил като грандиозна антитеза на отчуждението (Стоянов 1973: 76)...

фанфарния хепиенд възхвалата спрямо обикновения човек, дето по-добре разбира изкуството от тези, които създават изкуство, пониква из критиките по отношение на „творческата интелигенция“: „... *действителността ражда и друг читател – по-близък до онзи идеал, за който говорихме, ражда го някак незабелязано, неусетно, извън схемите, ражда го със самото битие, което се изменя наоколо с фантастична скорост! Не ви ли се струва, че ние просто не умеем винаги да го намираме, но той е там и също търси, и също чака, и е недоволен от поетите. И ние се разминаваме с него, не го откриваме, той е облечен като другите, прилича на другите, седи на съседния стол [...] и ако мълчи и слуша с усмивка, то е, защото зад скромния си вид таи дълбочина и доверие в себе си! [...] Само понякога, в разговора, в реакцията, в някоя случайно подхвърлена думичка, изведнъж ще го усетите, за миг ще блесне искрата, ще ви смае – най-фина и точна оценка – ирония към ерзаца – респект и обич към истинското в изкуството! Има такива хора – мисля, че всеки от нас ги е срещал, откривал ги е за малко, изумен от радост, после ги е изгубвал в тълпата! Би било наивно да се твърди, че са преобладаващо мнозинство, [...] но ги има! И те растат, те не могат да не растат, в това време, когато за двадесет години работниците ще станат инженери, а селяните – агрономи, когато качеството блика от количеството! Пишете за тях! Обицувайте с тях! Дайте вашите открития на тях!... Само че за да обицувате, трябва да ги познавате! Да ги познавате, както познавате приятелите и съседите си! Да ги познавате реални! [...] Ето, това е пътят на съвременния художник, това е отговорът на големия въпрос: кой е критерият? Критерият е висшата душевност, която настъпващият комунизъм заражда у хората!“ – Стоянов 1962: 154.) Съкращенията в текста от 1994-та не просто привнасят крайна неяснота в концепцията му; те направо я унищожават, оставят съчинението без твърдение и сюжет – понеже махат „теза – антитеза – синтез“ и „отрицание на отрицанието“, понеже махат категоричното обвързване между „социализъм/комунизъм“ и постигнато наново разбиране между творец и общество, понеже махат вписаната в оригиналното произведение телеология и политическите импликации на тази телеология.*

Интенцията на досега реченото не е да се омаловажава по какъвто и да е начин делото на яркия български хуманитарист Цветан Стоянов. Когато са писани работите, редактирани чрез съкращаване след Падането на Стената (някои са редактирани до изчезване), така се е пишело. Това, което до момента съм искала да се чуе в собствения ми текст, е единствено питането: защо и кому е нужна типологически описаната подмяна на предишното и какви биха могли да бъдат последиците, ако приемем преправката за оригинал³.

Засега ще отложа собствения си отговор на току-що формулирания въпрос.

И ще продължа с размишления над други съкращения, които ваят следдесетоноемврийския образ на Цветан Стоянов.

Когато разказва биографията му в приложението към „Непобеденият победен“ (2006), Антоанета Войникова обяснява: *„По стара бюрократично-тоталитарна инерция за биография на една личност и до днес се считат служебнощатните ѝ ангажименти. Цветан Стоянов, разбира се, също има такава биография: бил е журналист в БТА и във в. „Земеделско знаме“, бил е редактор в критическия отдел на сп. „Септември“ и във външния отдел на в. „Литературен фронт“, бил е научен работник в Института за съвременни социални теории към БАН, а през 1970 г. защитава и началната научна степен „кандидат на филологическите науки“. Имал е, естествено, и години на принудителна „свободна практика“, т.е. наказателно лишаване от щатна работа и заплата заради „нездрави буржоазно-естетически възгледи и практики“ (тези „свободни години“ прекарва в пълно уединение в любимата си хижа „Орфей“ в Родопите, където и написва едни от най-силните си текстове. И все пак, без тези факти да бъдат омаловажавани, неговата същинска биография е собственият му литературно-творчески живот“* (Войникова 2006: 360).

И така, истинската биография на твореца е в написаното от него, не в институционално организираното му ежедневие на щатно работещ тук или там.

Не вярвам в това, когато става дума за човек – за когото и да било, – който е обитавал реалностите на социалистическа България; не вярвам

---

³ Може би е редно да призная, че като периферно разклонение на това основно питане съм обмисляла и въпроса дали съкращенията в „Броселиандовата гора“ през 1973 г. са правени също от А. Войникова, която не може да не е съпричастна към съкращенията в текста, предприети през 1994-та и 2006-та. В сборника от 70-те не е посочено име на съставител и/или на редактор; в никое от изданията след смъртта на Цветан Стоянов – във всички тях творбата му е пипана – няма уточнение „със съкращения“ или пък някакъв друг знак, че поместеното се различава от оригинала (1962). Нека отново подчертая: редуциите през ‘73-та са с природа такава, че конструират един „по-комунистически“ Цветан Стоянов, а през ‘94-та изрзванията са прицелени в постигането на „не-комунистически“ Цветан Стоянов.

и изобщо на твърде кратките биографии – подчертаната пестеливост в рамките на този тип фактологически текстове (обикновено) не е невинна и наивна.

Цветан Стоянов е бил и редактор на Бюлетина на СБП – само непознаващият родната содействителност не би се впечатлил от поста, който (в рамките на онзи свят) е удостоверение, признание от високо място, награда. Цветан Стоянов също така много е пътувал зад граница – смайващо много на фона на имобилността, полагаща се на масовия сънародник в онези години. А през 1969 г. е назначен и на работа в Института за съвременни социални теории към БАН.

Да, Антоанета Войникова съобщава за това постъпване на работа. Но понеже не споменава за пътуванията и за специалния личностен статут като немаловажна част от житието-битието „Цветан Стоянов“, няма и как в бележките ѝ да се изяви синтаксисът, който би обвързал назначението в точно този Институт с „другите неща“.

А ето как би могъл да изглежда въпросният синтаксис, сглобяващ в цялост споменатото и неспоменатото от Войникова: *„Сега съм длъжен да напомня някои факти, а не догадки. През 1967 г. Цветан издаде повестта „Над твоя дом спокойствие“. Тя е резултат от негово посещение в Лондон [...] Тогава лесно не се издаваше паспорт за пътуване в капиталистическа страна [...] След това бяха посещения в други такива страни, където бе нужен на високите партийни делегации, за да им превежда с неговото познание на езици и тяхното пълно невежество и простотия. Но когато през 1969 г. го назначиха в Института за съвременни социални теории (филиал на Държавна сигурност под името на БАН, за да ги приемат шараните от Запада), нас с Блага нещо ни жегна. Това така не става. Явно доверен човек. Но той, изглежда, се опитваше да ги надхитри“* (Василев 2013).

Три години преди да напише тези редове, Йордан Василев вече е публикувал свои спомени за Цветан Стоянов (Василев 2010). В по-ранните страници отсъства особеното осветление върху фигурата на рано отишлия си приятел, с което се работи в току-що цитирания пасаж. Мемоарното говорене от 2010-та подчертава „криптобунтовността“ на Цветан-Стояновите текстове⁴ и изобщо не функционализира параболата

---

⁴ Ето как Василев внушава/описва тази „криптобунтовност“, тази скришна съпротива срещу режима в/на Цветан-Стояновите текстове: *„... Отчуждението на Запад уж, но в думите на Цветан се прокрадваше и намек, че то хич не липсва и у нас. Започнаха да стават мастити писатели и да го критикуват остро [...] Все пак Цецо успя да намери връзки в издателство и книжката (разширен докладът) се появи [...] И след две години отведнъж Цветан се представи с хумористичен роман – „Изключителната биография на Буди Будев“ (1969). Мнозина измърмориха, че не е твърде успешен, но всъщност Цветан осмиваше шуротиите на съвременето си при соцкомунизма [...] „Геният и неговият наставник“ не е историческа творба, а е съвсем актуална по времето на своята поява. Това е скрит протест срещу политиката на управляващата тогава комунистическа партия [...] Макар и недовършена, книгата казва всичко, разкрива механизмите*

„пътувания в чужбина – многозначително назначение – ДС – доверен човек“. Онова говорене също така не допуска и намек относно факти из личния живот на портретувания, които са сложени на масата през 2013-та и които никои друг не коментира публично: *„Сега иде най-трудната и най-тежката част от моя разказ. Антоанета имаше момиченце от първия си брак с художника Николай Буков. Че Цветан го прие като свое дете, е малко да се каже – Данилка го прие за татко, взе неговото име. Това добре, но съвсем млада се сдоби с болестта на Хочкин, рак на кръвта. Какво ли не стори Антоанета, за да я спаси... Намесиха се също Блага и Любо Левчев. Опитаха да уредят някак си пари за лечение в Париж, но това не бе лесно. Блага даде адреси на свои познати в Париж и поне с това им помогна. Стояха двете с Антоанета там, но резултатът бе превод на книга от сестрата на Петьо Увалиев, видната изкуствоведка Дора Валие и невероятни стихове. И стиховете, и превода детето не може да види в книга, излязоха, след като си отиде... (Василев 2013).*

В пасажа, представящ Стоянови след кончината на съпруга/бащата, акцентът като че ли пада върху скръбните събития около ранната, толкова несправедлива смърт на талантиливата Данила, недочакала отпечатването на първата си книга. Е, споменът, разбира се, трябва и (отново) да подчертае присъствието на Блага Димитрова в живота на Цветан-Стояновото семейство, мярва се за миг и нещо изобщо от социално-реалността, каквато е не за обикновените, масовите ѝ обитатели (лечение в Париж? за болно момиче на работници, селяни или „служещи“?). Но все пак дали (чрез цитираните по-горе думи) Йордан Василев всъщност не се опитва *най-вече* – и докато споделя нормалната човешка съпричастност към борбата на една майка за живота на детето ѝ, в края на краищата спасен, – та дали мемоаристът все пак не се опитва *най-вече* (и деликатно – до колкото е възможно) да коригира начина, по който се представят фактите от вече доста време. Ето, в биографичната справка за Цветан Стоянов в Уикипедия стои изречението: *„През 1961 година се ражда дъщеря му, поетесата Данила Стоянова“*. В справката за Данила Стоянова пък четем: *„Тя е родена през 1961 година в семейството на известния литературен критик и преводач Цветан Стоянов“*. Както се вижда, и двете информативни фрази НЕ казват това, което казва – което държи да каже – Йордан Василев.

на манипулацията [...] А темата си бе направо опасна за онова време...“ (Василев 2010; подч. м. – И. П.). Тоест нещата, които Цветан Стоянов пише, са уж едно, но всъщност са друго, те не са това, ами са онова, в тях се прокрадват намеци, те са скрит протест, разискват направо опасни теми... Макар че ВСЕ ПАК, въпреки критикуващите ги ортодоксални комунисти, въпросните неща биват издадени, а и ИЗВЕДНЪЖ – напук на презумпциите „режимът не допуска да се появяват критични спрямо него текстове“ и „Цветан-Стояновият роман осмива соц реалността“ – излиза „Изключителната биография на Буди Будев“...

Защо през 2013-та той е решил да си спомня по малко по-различен начин, отколкото през 2010-та? Защо е решил да говори за неща, за които по-рано е смятал, че не е редно, или не е нужно, или не е прилично, или не е приятелско да се приказва? Защото е сметнал, че някаква граница в боравенето с миналото е мината? Защото е започнал да усеща странните задължености на последния оцелял (другите от приятелското бридж каре – Цветан Стоянов, Кръстьо Кулумджиев, Тончо Жечев – вече отдавна са си отишли)? Защото някогашни неудовлетворености от измълчани някогашни състезания вече пробиват през автоцензурите на „приятеля“, на „добрия човек“?

Може би не е толкова наложително да изберем за „най-валиден“ един сред помислените възможни отговори на горните въпроси (вероятно има и други възможни отговори). По-важното в момента е да проследим как артикулираното от Йордан Василев за първи път през 2013-та знание (уж съмнение-подозрение-догаждане, а всъщност именно знание) за нещо специално в отношенията между интересуващата ме личност и комунистическия режим би могло да предопредели един характерен прочит на фигурата „Цветан Стоянов“.

Та така: талантливият и образован хуманитарист е назначен през 1969-та в Института за съвременни социални теории към БАН, а знаменитият Институт е най-вече маска на ДС – за пред ахмаците от капиталистическия блок: да мислят, че ето тези са учени, казва Йордан Василев,... а не разузнавачи, би могъл да добави някой друг.

Три години преди това назначение (т.е. през 1966-та) Цветан Стоянов издава повестта си „Случаят с професора“. Книжката е съвсем конвенционална от гледна точка на развлекателните разказвачески практики в онази епоха. Аз-героят е журналист, но всъщност си е объркал професията: „... *трябваше да стана контраразузнавач или поне криминален инспектор, аз просто съм роден да разкривам престъпни замисли, в мен, както ще видите по-нататък, се съчетават логика на кибернетична машина със силно развито шесто чувство, едното и другото се допълват и резултатът е поразителен. Жалкото е само, че много рядко имам възможност да стигна до резултат – както шестото чувство, така и логиката ми стоят недостатъчно използвани*“ (Стоянов 1966: 5). Съобщава се и че умният журналист вече е помагал на органите – те и той заедно са заловили преди време двама шпиони. Но човекът не може да разкаже сега за това, защото другарят подполковник го е помолил да мълчи. Трепетното чувство към другаря подполковник звучи в цялата книга; то е здраво скачено (всъщност) и с автоиронии в текста, с игривото самопринизяване на аз-героя, произтичащо от съзнанието за спокойната изключителност на другаря подполковник и за несъмненото му превъзходство спрямо журналиста в сферата на знанието и моженето (*... моята роля там беше по-ограничена, дори понякога ми е минавала мисълта, че подполковникът и неговите колеги, макар и да не отхвърлят мощта ми, тайно се забавляват с мен като с неопитен любител. Дори и да е било така, не им се сърдя* – Стоянов 1966: 5).

Сюжетът на повестта е предсказуем: международен симпозиум у нас, гедерейски учен с откритие относно горивото за космическите кораби, вражи пратеници, опитващи се да го отвлекат, за да присвои Западът постижението на социалната наука. Журналистът се досеща за ред ходове на престъпниците, но (оказва се) и без него другарят подполковник и колегите му от ведомството са се справили. Финалът потвърждава добрите чувства между пишещия интелегент (главен герой в повествованието) и органите: ... *та ние разчитаме на вас!* – каза, смеейки се, подполковникът. – ... *Кажете, ако утре пак ви се случи нещо подобно, някоя нова подозрителна следа, нали няма да се отдръпнете? Нали винаги ще бъдете с нас и ще ни помагате?* – *Разбира се – отвърнах, както винаги, аз* (Стоянов 1966: 144)⁵.

Може би интерпретаторът не бива да вижда многозначителност някаква в отношенията между другаря подполковник и журналиста – та това е просто кримка от 1966-та. Но пък кримката е писана от Цветан Стоянов. И определено експонира специфични обесии на именно неговата способност да сюжетира, на именно неговото желание да разказва.

Ето, още тук се появява човешка история – историята на Беглеца, – която този добър ум по-нататък във времето отново и отново ще обмисля. В „Случаят с професора“ по някое време аз-героят вижда лице и фигура, които му напомнят бившия съученик Тони. А за Тони през 53-та се чуло, *че избягал [...], успял да мине гръцката граница [...] отишъл в Италия, оттам във Франция, оттам в Западна Германия [...] бил работил в школа за диверсанти! [...] о, ако беше той, това значеше, че са го пратили оттам [...], че пред очите ми ставаше нещо опасно*

---

⁵ Верността към органите – освен в директни изявления – е отиграна и чрез други избори на повествуващия. Например на симпозиума по космически науки – част от декората, сред който се разгръща интригата в съчинението, – известен учен, занимаващ се с космическо право, настоява цялото човечество да подкрепи „една декларация за защита правата на космическото същество [...], една декларация в защита на човека и гражданина, но вече в нов, космически смисъл, една магна харта либертатум космика...“ След тези редове, представящи изявлението на възторжения професор, в книжката идва пояснение: „*Наоколо кискането се засили, няколко души дори открито се смееха*“ (Стоянов 1966: 51). Не само на няколко безименни епизодици е смешен онзи учен; смешен е той изобщо и цялостно според оптиките на книгата, смешен е и на разказвача. Сигурно любителите на криптобунтовността биха твърдили, че Цветан Стоянов всъщност е намерил единствения начин през 60-те и в комунистическа България да намеква – в публикуван текст – за Всеобщата декларация за правата на човека (1948), помнеща Декларацията за правата на човека и гражданина (1789) и неподписана навремето от социалистическите страни. Намеква-намеква текстът, че има и такива документи, но също така им се смее твърде правилно от милиционерсоциалистическа гледна точка. Е, да си стиснем ръцете (скептици и археолози на криптобунтовността) нейде близо до позицията „пишещият се е опитвал да ходи по ръба“. Да постигне фантазмагоричната едновременност на „хем вълкът сит, хем агнето цяло“. Тук ще стане дума и малко по-нататък за осъществимостта на проекта „хем вълкът сит, хем агнето цяло“ в/чрез поведенческите решения на интелектуалеца от комунистическата ера.

за сигурността на държавата (Стоянов 1966: 50–51). Казусът „Тони“ е докрай осветлен от другаря подполковник (окончателното и най-пълно знание е винаги негово): разбира се, че службите отдавна са „прихванали“ диверсанта и го следят, но централата му очевидно се е усетила и се отървава от него, натиквайки го в ръцете на нашите власти (... *шефовете му оттатък са подушили, че той е разкрит, и от този миг насетне за тях той повече не е представлявал никаква ценност. А когато [...] един човек за тях не представлява никаква ценност, уверявам ви, те го жертват без много сантименталности* – Стоянов 1966: 133–134).

Биографията на сънародника, дете е напуснал социалистическа България и се е озовал на Запад, занимава повествованието и в „Над твоя дом спокойствие“ (1967). Във второто художествено произведение на Цветан Стоянов азът се среща в Лондон с установилия се там след ред перипетии в България и по света Феликс – съученик и приятел от младини. Основното усилие на текста е да покаже, че „оттатък“ Феликс *не е щастлив*. Мъчно му е за България; наши емигранти са се опитвали да го кандърдисат да говори нещо си по радиото, но не му е до това, търсил е връзка с българската легация, но не се е получило; с англичаните не може да се общува, с идеалната английско-еврейска съпруга му е зле, та зле (мислил е, че в нея има някаква загадка, но се е припознал – сторило му се е, че под повърхността на хубавото лице стои нещо, че има някаква тайна, но е сгрешил: „отдолу“ няма нищо, само празнота; „Тя е страшна, разбираш ли? Тя е робот! [...] три години живеем заедно, не съм я чул нито веднъж да изтананика нещо. Ей така, да запее някоя песничка, докато е в кухнята. Не. Нито звук – Стоянов 1967: 73). И добрият бит не дава радост на Феликс (у сегашния читател бездруго ще събуди тъга възторгът на сънародника автор пред „добрия бит“, оказал се толкова недостатъчен за беглеца – пред кофата за боклук с педал, над която няма нужда да се навеждаш, пред възможността да пиеш на корем студен ананасов сок, пред газовата печка с четири колела и фурничка, пред камерата за дълбоко замразяване и пр.). Феликс не е удовлетворен и от професионалното си битие „оттатък“ (... *добре съм, в смисъл че съм добре платен, особено за един емигрант, но не е онова, което искам. Някак е твърде механична работата ми, разбираш ли, огромно предприятие със седемстотин инженери и аз – една пионка между тях – не мога да създам нищо от себе си. Макар и инженер, за съм само обикновен изпълнител...* – Стоянов 1967: 26).

Пак за беглец разказва романът „Изключителната биография на Буди Будев“ (1969) – последното съчинение на автора, излязло преди смъртта му. Тук емигрантът не е съвсем маломерно присъствие, както в „Случаят с професора“ от 1966-та, не е и „почти петдесет процента“ от повествованието, както е в „Над твоя дом спокойствие“ (1967), а е целият роман – фиксацията е ставала все по-непреборима, все повече искаща да говори.

Тони, първият невъзращенец в Цветан-Стояновата художествена проза, е враг; върнал се е, за да служи на Запада, и бързичко е заловен; Феликс не иска и не може да се върне, но също като Тони е бит, победен човек. До хепиенд обаче стига историята на Буди Будев. (Друг е въпросът, че този хепиенд е все пак двусмислен.) Така или иначе, той съвпада с прибирането на Буди – след фантасмагорични митарства по света и много разочарования – тук, у дома⁶.

В България героят става читалищен деец, оженва се за някогашната си любов (тя има дете от майор в гранични войски) и се помирява със себе и с всичко. Е, от време на време му е трудно: *„Понякога се буди нощем, докато Анчето спи до него, а детето е в съседната стая, и се сеца за различни случки от живота си, и [...] се пита дали това е той и каква е тази жена до него, и детето в съседната стая, и мисли, че тук има някаква грешка, че тази жена не е негова, това дете не е негово – впрочем детето наистина не е негово, детето е от майора, но въпросът е, че не може да си спомни какво точно го свързва с това дете! [...] кръг, пълен кръг, [...] най-безсмисленото движение... Нищо не излезе от тебе... Е, да, някои биха могли да кажат, че и кръгът има смисъл, че като го извървим, събираме поука, но все пак това не е докрай утешително! Все пак човек не живее само за да събира поука, човек иска и нещо повече... за миг той се почувства като празен съд [...] макар че си беше намерил мястото, а то бе единственото и истинското – да дава книги на децата и юношите, да ги учи на френски, да бъде просветител... Вярно, и това не беше малко, и това беше нужно, но не стигаше –*

---

⁶ „У дома“, по волята на повествователя, към финала на книгата се завръщат и други герои емигранти. Слави не е много доволен от татковината: *„Ами аз мислех тук най-сетне да разгърна всичките си способности, тук, при тази девствена почва, липса на конкуренция и така нататък, мислех, че ще има най-добри условия! Наистина, веднага ми намериха работа, издадох и книгата, но [...] в България всеки, който пожелае, може да издаде книга! И нима това би могло да задоволи човек като мен? Аз мислех, че ще бъде съвсем друго! Поисках да играя като киноактьор – ти знаеш, че това беше моята стара мечта, – направиха ми пробни снимки и ме отхвърлиха! Исках да откроя самостоятелна изложба от мои акварели, събра се някаква комисия и също ме отхвърлиха! – Така ли? Да не би и за теб да казаха, че си бил модернист? – Не, за мен казаха, че съм дилетант! Аз – дилетант! Уви, Буди, и тук не могат да ме оценят, и тук няма условия за такива като нас! За такива като нас, изглежда, никъде няма място под слънцето!“* (Стоянов 1969: 231–232). Но пък Дечо е почти щастлив, почти успява – „у нас“ – да осъществи мечтата си: да има „почти свой“ ресторант. От една страна, текстът изкривява „реалистката статистика“ – в Цветан-Стояновата история едва ли не всички избягали от социалистическото отечество рано или късно (ако не умрат от носталгия в чужбина) пожелават да се завърнат (а истината е, че успелите да издрапат „навън“ нямат никакво желание – в огромния брой случаи – да се прибират обратно). От друга страна, срещу един недоволен Слави стоят двама доволни „възвращенци“ (Дечо и Буди): „процентите“ подкрепят тезата „по-добре в съветизирана България, отколкото на Запад“.

каквото и да е, на хората не е достатъчно да бъдат просветители!“ (Стоянов 1969: 234–237)⁷.

Та понякога на завърналия се „у дома“ Буди му е трудно. Но пък горчивата равносметка на героя не е „последна дума“ в произведението; в края на краищата то приключва с артикулирането на надежда, на оптицизмъм („над твоя дом спокойствие“ е лична закланателна фраза, не е просто и само едно цитиращо Лилиев заглавие в рамките на написаното от Цветан Стоянов): „Вярно, не осъществи големите си замисли и книгата му не успя да разтърси умовете по света, но поне оцеля, а и да оцелееш е постижение [...] човек до последен дъх има потенциално всички способности... И Буди още не знае, но го усеща – стичат се, стичат се капките в изпразнения съд, благословените бавни капки... Не, каквото и да е, наистина на хората не е достатъчно да бъдат просветители... Хората са създадени да творят, не да подпират [...] Той още не смее да каже... Не обещава... Само го усеща... То се надига... Дали някой ден няма да го осени като светкавица нов замисъл? [...] Човек не бива да е сигурен, никога не бива да е сигурен, че му липсват способности“ (Стоянов 1969: 237–238).

Четейки западната литература като мегадокумент на отчуждението, Цветан Стоянов отново и отново тематизира фигурата на беглеца, опитващ се да скъса с нормите на капиталистическото общество, и отново, и отново подчертава, че подобни бягства са илюзорни, неосъществими. От художествените текстове на Цветан Стоянов става ясно, че са го занимавали не само напусканията на западния човек. Занимавали са го непрекъснато и възможните фабули на бягството от съветизираната

---

⁷ За психографското (и за психоаналитичното) семантизиране на мотива „коя е тази жена, какво е това дете“ в Цветан-Стояновия роман има значение дали ще се съобразяваме с биографичния макет „през 1961 г. се ражда дъщеря му Данила Стоянова“, или с най-късния разказ на Йордан Василев за Цветан-Стояновото семейство. Между другото, за „дете клопка“, за нежелано дете става дума и в историята на Феликс от „Над твоя дом спокойствие (1967). Тук героят така е намразил английската си съпруга и толкова твърдо е решил да я напусне, че се пази като дявол от тамян да не направи бебе. Само че, така или иначе, тя – накрая – е бременна. Как – след фанатичното „внимаване“ на мъжа, наистина ли точно от него – текстът не артикулира подобни въпроси. Но внушението „край, свършен си, капанът щракна“ определено е налице; във фантазиите на разказвача бременността на Естер е направо физическа заплаха за злощастния Феликс: – *Значи няма да се развеждате? – Не, свършено! Идиотска случайност! А може би така и трябва, снощи нали говорихме, аз вече съм изгубил играта! Може би тук има дълбока логика! Щом си мъртъв, най-умното е да си лежиш в гроба и да не претендираш, че си жив [...]* Не вярвам с мен да стане същото! [думи на разказвача] ... за миг ми се видя, че коремът ѝ бе почнал да се издува. Беше плод на въображението ми, разбира се, не можеше да бъде истина, но така ми се видя – издуваше се, растеше към Феликс могъщ и самодоволен като лава, която бавно го застигаше (Стоянов 1967: 80–83). Изобщо мъжко-женските сюжети, джандър ролите и фигурализациите им в текста „Цветан Стоянов“ (Западът като жена, интелигенцията като жена, също Проститутката, Съпругата и пр.) би трябвало да бъдат самостоятелен обект на тълкуване.

татковина. В споменатите прози основното внушение гласи, че социалистическият българин не точно няма *как* да избяга, а че няма *защо* да избяга. И да успее, неминуемо ще го застигне безплодността, нулевата полезност на един такъв избор, ще го смачка носталгията, ще го затисне съзнанието за провал (и критиката на Запада в художествените повествования на Цветан Стоянов заслужава специално изследване⁸). А най-

---

⁸ Нека очертая още тук някои от основните пунктове във въпросната критика. В „Изключителната биография на Буди Будев“ неведнъж са иронизирани и Западът, и „източните“ очаквания спрямо него: обитаващите соца все се надяват, че „онези“ ще помогнат, най-после ще вземат правилната страна поне при събитията в Унгария. А Западът така и не се намесва (по унгарските събития е зает с нещо си при Суец; приоритетите му все са други/ другаде, все не му остава време да спасява Източна Европа). Освен това „там“ по един доста притеснителен начин толерират емигранти като полковник Стоичков (крайно противно лице според оценъчността на книгата), дето е тормозил Буди и съучениците му (в България), карайки ги да гледат труп на нелегален и да култивират омраза в себе си. Разбира се, че полковник Стоичков (вече в чужбина) не харесва фундаменталното Будево съчинение, защото е също толкова еднолинеен, примитивен и ограничен, колкото са и комунистите, защото не обича сложните работи. (В края на краищата Буди, бягайки от Запада обратно в родината, бяга най-вече от стоичковци.) Освен това нашият герой „там“ не успява да стане известен автор; според онези издатели епохалният му труд е смес от банални истини и налудни приумици, а Будевата полемика срещу комунизма е съвсем ученическа (по повод това отхвърляне Буди размишлява: „*Да, наистина страшно беше самодоволството на този Запад и много мъчно беше да се преодолее то – о, той, Западът, не знаеше какво го заплашва, той плуваше в своята привидна еснафска сигурност и просто не искаше да слуша, никаква тревожна съвест не можеше да го разтревожи!*“ – Стоянов 1969: 85). Все пак се намира странният Кройцер („виенския период“ на Буди), който не само се съгласява да издаде творбата на беглеца, ами (така твърди) е и възхитен от нея. Но започва да иска още и още преработки, а това дори не е най-тягостното в случая. Кройцер е свръхначетен, той знае какво ли не из физиката, биологията, химията, медицината и постоянно успява да каже по повод на Будевия текст – о, това прилича на еди-кого си, ах, това напомня еди-кое си (у Хегел, Ницше, Фройд, Кафка). Кройцер казва и симпатичните думи, че на човечеството му е нужен *нов творчески дилетантизъм*. Но пък непрекъснато кара нашия самороден талант да чете. Да чете още и още. Тоест, неудоволственото в Запада е, че той много е написал, много е казал, пълен е със смазващи авторитети, а и с хора, които със сигурност ги познават и разпознават в невинния текст на Буди дори не плагиата, ами обикновената неинформираност... В „Над твоя дом спокойствие“ по някое време аз-героят е така потиснат от безкрайността на натрупаното в Британския музей, че си казва: като не можеш да видиш всичко, по-добре е да не гледаш каквото и да било (виж Стоянов 1967: 20). И така: „там“ културата е толкова прекомерна в обемите си и „експертите“ – толкова информирани, че не би могъл (всъщност) да се събднеш като автор... пък и със самочувствие. Нима не е по-добре „у дома“, ако държиш да си творец. Някои биха възприели заявяването на подобна позиция като пределна честност, други – като вид цинизъм. Така или иначе Цветан Стоянов от време на време в приятелска среда наричал себе си „дилетант“... Нека спомена и че още в „Ние с Арчи. Екскурзоводска история“ (Стоянов: 1961) Западът, метонимизиран чрез/от няколко англичани, е доста неприятен. Азът българин се съсипва да разхожда „онези“ из отечеството, да им угажда, да им обяснява за славната ни страна, за изкуството, историята ѝ и пр., а западниците – визскателни, капризни, некоректни, държащи се с нашия като със слуга, „накрая“, оказва се, не са „прихванали“ от пропагандните рекламни разкази („за какво ги ручахме жабите“). Западът е, отгоре на всичко, изплъзващ се от манипулациите „ни“, по-хитър от „нас“, недоверчив, никак неподкупен, въпреки търгашеството си, високомерно убеден единствено в собствената си визия за „нештата“, отказващ да похвали по удовлетворяващ „ни“ начин социалистическата татковина...

доброто, което би могло да се случи на беглеца, е това „котловинната“ родина – „накрая“ – да го придърпа обратно. По-смислено е тук да даваш книги на младежите, да чакаш капка по капка да се събере и твоето собствено творчество, отколкото да попаднеш в гротеската, наречена емигрантско търсене на приемлив живот „оттатък“.

Поразително е, че години преди бягството на Георги Марков в „Над твоя дом спокойствие“ Цветан Стоянов е отгатнал немалко от съдбата на приятеля и връстника, избрал другия път, не на просветителя/твореца в рамките на системата, а на невъзвращенеца⁹.

В ред свидетелства на хора, лично познавали тях двамата, вдвойването-успоредяване на житейските им истории е натрапчива потребност. За госпожа Войникова Георги Марков очевидно също е характерен жалон в припомнянето за съпруга ѝ. Ето как звучало – веднъж – нейното свързване на двете имена според Александър Бешков: ... *отиваме на едно събитие, на което заварваме да се вихри една много ерудирана и много красива навремето си дама: Антоанета Войникова – вдовицата на Цветан Стоянов. Та [...] тя започва фалцетно да обяснява за последния фатален и знаменателен разговор между Цветан Стоянов и Георги Марков. Суче колко важен е бил той и за двамата... Просто Цветан Стоянов, като много умен човек, е призовавал Джери да не прави предизвикателства с битието си. Посъветвал го да се съгласи на сътрудничество със службите и да си живее най-прекрасно в онази действителност. Цветан е знаел, че от България просто Солженицин няма да се пръкне [...] Е, съдбата, Бог или каквото и да е там обаче са неумолими. Цветан Стоянов умира от един най-просташки спукан апендикс, а Джери е прострелян от сачма с отрова. Е, какво му е изключителното на подобен разговор? Един навива друг да станат доброволни доносници или сътрудници. Изключителното е в онова, което остана зад тези двама наистина талантиливи мъже...* (Бешков 2009).

---

⁹ Все пак Феликс от повестта (Марков никак не я харесва) не се съгласява да работи в/за радиостанция – за разлика от нашия писател беглец. Във „вражеска станция“ обаче работи героят от „Изключителната биография на Буди Будев“. Тук повествуващият иронизира подобна реализация, очевидно я смята за лош компромис, унизителен слугинаж, похарчване-жертване на ума в името на примитивната, глупава пропаганда, менажирана от троглодити като вездесъщия ужасен полковник Стоичков. Всъщност ключов аргумент на Стоянов срещу избора на емигранта е извлечен именно от/чрез промислянето (откъм една по интелегентски високомерна гнусливост, откъм един патрициански вкус) на възможността „да паднеш дотам“ – до статуса на говорещ срещу комунизма „по радиото“. Е, в действителност „онези“ емисии се занимават и с просветителство (обясняват на сънародниците, примерно, кой е Йосиф Бродски, защо филм като „Ловецът на елени“ (1978), въпреки петте си Оскара, няма да бъде пуснат в социалистическа България и пр.), а по радиото всеки месец – и най-вече с пропагандна задача, с политически ангажимент към антифашистката коалиция – говори от 1940-та до края на Втората световна война самият Томас Ман.

Казах вече, че не поддържам тезата „важно е най-вече написаното“ (струва ми се, именно написаното има предвид Бешков-син под „онова, което остана зад тези двама наистина талантливи мъже“). Когато иде реч за точно тези, споменатите талантливи мъже, като повод за размишления остават и изобщо биографиите им. Понеже те (с разни уговорки) могат да се смятат за конкретизации на двата (ако мислим окрупнено типологически) възможни избора пред българския интелектуалец от социалистическата ера.

„Просветителство или революция“ е дилема, която със сигурност е занимавала Цветан Стоянов (виж съчинения от него спор между Каравелов и Ботев във „Втората част на разговора“ от 1964-та – Стоянов 1994 б: 132–155). И съвсем не само той е обглеждал „двата пътя“ – от 60-те до 80-те на XX век идеологическата матрица, лаконично представяща интелегентските/политическите проекти на Българското възраждане, очевидно се оказва важно и актуално наследство за тукашните словесни люде. Защото върши работа за съсловната авторефлексия на пишещите и мислещите в Народната република, защото „по аналогия“ им предлага идентификация с „единия“ или с „другия“ (всеки по своему престижен) личностен поведенчески сценарий. В средата на 70-те „Българският Великден и страстите български“ на Тончо Жечев е не просто валоризация на делото и фигурите на нашите възрожденци цариградчани, които *не с оръжие в ръка*, а легалистки, в сложна игра с чуждата власт, търсят бъдеще за нацията. В контекста на вътрешнокастовия спор („просветителство или революция – втора серия“), останал извън страниците на соц изданията, книгата защитава-оценностява и съвсем сегашен (за времето на написването ѝ) избор на позиция, на роля. Като своя възприемат тази роля („цариградчанската“) и „почвеникът“ Тончо Жечев, и „западникът“ Цветан Стоянов (двата са близки приятели). Разбира се, че въпросната идентификация носи и своеобразен самоласкателен (и криптобунтовен) потенциал – тя предполага, че отказваш да потвърдиш (докрай) комунистическата аксиологическа доктрина, която фаворизира революционерите на XIX век (и изобщо революционното действие) за сметка на „мирните средства“, а и как да забравим, че самият Пенчо Славейков – модернист, индивидуалист, европеизатор, подозрителен за соц канона автор – лансира твърдението, че именно нашите просветители са работили за осъществяването на автентичната етническа съдба, че те са били „по-прави“ от националистите радикали, залагащи на крайните и неминуемо кръвопролитни действия... Тончо-Жечевият Одисей „по просветителски“ е герой на завръщането у дома (точно като Буди Будев или като Петко Славейков, какъвто си го представя Жечев), на умереността, възпитаваща ума чрез мярата, не на експеса...¹⁰

---

¹⁰ Боян Манчев говори за „национал-екзотическото“ на Тончо-Жечевия Одисей, чете персонажа в известното критическо построение от края на 1970-те като *български* (в разбирането на Т. Жечев) Одисей (виж Манчев 2002). Струва ми се важно – пак подчертавам – да се дообмисли *социалистическото* в този български Одисей (то определено има и още, и други лица освен тези, които Манчев посочва).

Е, „другият“ сценарий остава за Георги Марков (също близък приятел на Цветан Стоянов) – въпросът „просветителство или революция“ в рамките на соц интелигентското конструиране на битие неудържимо кло-ни към превръщане във въпроса дали да останеш в страната, за да твориш и превеждаш (доколкото/каквото е позволено), или да избягаш и да обявиш война – поне правейки радиопредавания, поне чрез едни „Задочни репортажи за България“ – срещу комунистическия режим.

Нашите просветители от съветската епоха, освен че не търсят остра конфронтация с него, сериозно залагат на възможността за инфилтрация на интелектуалеца в тялото на Властта. Пред Владимир Трендафилов Антоанета Войникова обяснявала: „... *кръгът им от приятели, познати, колеги (освен тях двамата [Войникова и Стоянов], още Левчев, Стефан Цанев, Георги Марков и пр.) въобще не си е правел илюзии за естеството на политическата система, особено след амбивалентното съчетание на XX-я конгрес на КПСС и нахлуването на руснаците в Унгария. Въпросът бил постепенно да се овладява системата отвътре и да се очовечават – Цветан Стоянов поддържал особено силно това становище, което всъщност като че ли тече в коловоза на Каравеловата просветна линия от навечерието преди 1878 г. При това овладяването на системата фигурира във въображението им доста явно като хазарт, надлъгване, фокусническа игра – да не забравяме, че става дума за амбициозни млади хора, които държат да направят кариера вътре в наличния социален регламент, но се чувстват в сравнение с хората на командния пулт по-образовани и по-интелигентни. Неслучайно те се опияняват от способността си да играят на риск и в същото време да се измъкват винаги с печалба...*“ (Трендафилов 1999).

Ходът с „овладяването на системата отвътре“ е капан, върху чиято природа неведнъж е разсъждавано по повод съдбата на талантиливи хора, инкорпорирани в бюрократично-управленския апарат на някакъв тоталитарен режим и оказали се трансформирани от, а не трансформирали правилата на играта.

Как се „овладява системата отвътре“, какво точно прави „в началото“ този, дето планира подобна подривност, за да попадне в интериорното пространство на властта. Става сътрудник на службите? Става разузнавач? Започва да работи в Института за съвременни социални теории към БАН? (Между другото в „Броселиандовата гора“ от ‘62-ра Цветан Стоянов на три пъти използва фигурата „творецът е разузнавач“¹¹; лексемно-образната натрапливост не може да е – така ми се струва –

---

¹¹ Веднъж фигурата е използвана, за да пресъздаде самотата на художника в капиталистическото общество („...*творецът е живял, без да бъде разбран – обситван с подигравки, наричан бездарник или луд. Недооценяването, непризнаването приживе – или поне за твърде дълъг творчески период – става негова постоянна участ. Творецът се превръща в разузнавач, в „сам воин“, откъсва се напред, за да начертае карта на местността, по която по-късно ще мине армията [...] поетът вече няма реалност, на която да се опре, никакъв отзвук отсрещи*“)

лишена от значение случайност. И в последния приживе публикуван текст на нашия автор има поучителен епизод с разузнавачи – немецът Хойгел е в джунглата, за да изследва някакъв вид шимпанзета, по най-абсурден начин при него попадат Буди и Кларк от американските служби, Кларк разпознава Хойгел като колега... е, от Гестапо, и възкликва: „Изумително! Трима души се срещат в най-дивата африканска пустиня и от тях двама са от професията! А дори и Буди за малко да стане от професията, той бе определен да следва в нашата школа навремето! Хо-хо, бих казал, че почти цялото човечество се състои от професията! И какво виждам, Ото [...] вие сега минавате за естественик и за доцент...“ (Стоянов 1969: 177) А пък в първата художествена книга на Цветан Стоянов („Случаят с професора“), както вече беше напомнимено, героят журналист мълви: *трябваше да стана контраразузнавач или поне криминален инспектор... – Стоянов 1961: 5.)*

Та, думата беше за това как се „овладява системата отвътре“, какво точно прави „завоевателят“ – дали става сътрудник на службите, разузнавач, „работник“ в Института за съвременни социални теории към БАН?

И каква точно е цената на начинанието – бидейки вече допуснат, представящ се за „верен“, доказващ (рано или късно), че си „верен“, ти наистина ли си оставаш същия „като преди“, само леко престорен на друг,... но пък постигнал света, в който и вълкът е сит, и агнето – цяло?¹²

[...] да се обърне към фикцията, към някаква въображаема публика, към абстрактния читател на бъдещето... – Стоянов 1962: 141). Втори път същата фигура представя прекрасните отношения между писателя и възприемателя в епохата на комунизма (*И тъкмо това ново отношение – от една страна, творецът задълбал в безгранични сфери и в същото време непрестанно пробягващ обратната дистанция, за да съобщи изтръгнатото сведение, пак разузнавач, но разузнавач, който всекичасно докладва, който се осъществява в доклада; от друга страна – читателят, бъдещият, активният читател във всеки човек, чувствителният и непосредствен приемник, читател-брат, чиято консумация е част от самото творчество – това ново отношение е идеалът на изкуството при комунизма – Стоянов 1962: 149–150). Третия път специфичният образ е вмесен в критика на изневерилия спрямо същинската партийност съвременен писател (*Излиза резолюция за селското стопанство – ето че веднага получавате неин лиричен „превод“, гарниран с рими и панделки! И това чака поощрение, а и често се поощрява, това иска да мине за партийно, когато всъщност в дълбоката си същност е антипартийно, защото партията иска от поета данни, никому неизвестни, а той, разузнавачът, стои на топло в тила! Той е просто дезертър! Надали е имало нещо, което така зле да се е отразило върху цялото ни изкуство, както превратното разбиране за художника като илюстратор! – Стоянов 1962: 153).**

¹² Обмисляйки компромиса, който млади и амбициозни словесни хора на социалистическа България приемали да направят в името на това да бъдат допуснати до ролята на автори, в името на това да си извоюват – или просто да дочакат – шанса за едно почестно писане някъде в бъдещето, Георги Марков отсъжда: „Мнозина от нас, плахо и внимателно пристъпващи литературния праг, се опитваха да следват един обречен на провал принцип: „и вълкът сит, и агнето цяло“, просто забравяйки, че няма нито един голям писател в цялата световна литература, който да е стоял на този принцип. Голямото изкуство е идвало винаги от обратното – „или вълкът, или агнето“ (Марков 1990: 118). Насилието над самия себе си да обслужиш, бидейки творец, инструментива

През 1959-та е първото пътуване на Цветан Стоянов до Лондон. През същата тази година той измисля стихотворението си „Фауст“. В него старият враг на рода ни, козлоногият, иска от лирическият герой да подпише. Да подпише договора. „*И след това после/ аз се събудих,/ ... и сега не мога да си спомня/ дали подписах/ – или не,/ но ме е страх, че подписах,/ но ме е много страх,/ че там, в края на разговора,/ аз подписах...*“ (Стоянов 2006 б: 355-356). Човекът от стиховете знае, че от онази сделка можеш да се спасиш само с дела, но не знае дали има сили за дела, дали би могъл да изкупи валпургиевите вещици, плачът на Гретхен, малката мозъчна операция, която е позволил да му направят, или ще му остане просто малкото време, в което да се превъплъщава в Атила, Микеланджело и Айнщайн едновременно... „*до часа, когато/ той [онзи, дете изисква подпис под договора] ще дойде/ отново!*“ (Стоянов 2006: 356).

Козлоногият в текста обяснява, че няма етика – „*каква етика ще търсиш днес,/ днес всичко е в движение,/ и добро, и зло взаимно преминават/ едно във друго...*“ (Стоянов 2006: 354). Диалектика.

„Диалектика“ е сред любимите думи на онова време; понятието (преработено в прилагателно) е важно и в Цветан-Стояновия „Фауст“ (Дяволът прилича на интелектуалец,/ който приказва за големи работи/ между дванайсет и един/ в кафенето,/ или пък на редактор,/ който поради съкращения в щата е станал следовател,/ но въображаем,/ абстрактен/ следовател,/ който с приятелски смях ти сочи/ противоречията в показанията/ и ти, въпреки това, го обичаш,/ защото е **твоята собствена/ диалектическа/ половина** – Стоянов 2006: 353; подч. м. – И.П.). За емигранта Георги Марков „диалектика“, „диалектически“ са сред най-отвратителните абракадабри на комунизма, пароли, отключващи непоносим аморализъм: „*Настъпиха времена, когато се искаше човек да изяви себе си единствено чрез правене на зло, което се оправдаваше като **диалектическа** необходимост на партията [...] Способността да се прави зло се оказа най-благоприятният талант на комунистическата епоха, тъй като **това ЗЛО** при*

„и... и“ в края на краищата – според Георги Марков – води до самоосакатявания, до autodestruction: „... мой приятел писател казваше: „Колкото време ми трябва, за да напиша нещо, пет пъти повече ми трябва, за да го пригаждам, та да мине.“ Всеки от моите колеги знаеше тези мъки, които понякога бяха равни на умъртвяването на собствената творба. Времето и действителността развиха у нас един основен инстинкт, който писателите от нормалните страни нямат. Инстинкта да се стремим към невъзможното съдържание на поговорката „И вълкът сит, и агнето – цяло“. А това водеше до тежка хирургическа работа – ние трябваше [...] да префасонираме героите си – носители на нашите идеи, като извадим зъбите им, изрежем ноктите им, подстрижем косите им, избодем очите им и твърде често извадим мозъците им, за да могат те да заприличат на приемливи за партията същества. Защото главното ни желание беше абсурдното съчетаване на две необходимости – да угодим на партията и да запазим себе си“ (Марков 1990: 168).

всички случаи се оказваше ДОБРО за политиката на партията“ (Марков 1990: 10–11; подч.м. – И.П.).¹³

И така – „Каква етика ще търсиш днес,/ днес всичко е в движение,/ и добро, и зло взаимно преминават/ едно във друго...“ – убеждава ни козлоногиат.

Всъщност това е ключова теза на живота „Цветан Стоянов“ – че нещата могат да бъдат и своето обратно.

Кръстьо Куюмджиев е имал проблем с тази флуидност, с Цветан Стоянов, защитаващ превратимостта на противоположностите една в друга. Продължавайки спора си с мъртвия приятел, в своя предговор към „Невидимият салон“ Куюмджиев разсъждава: „... Ако наистина нещата имат много страни, ако наистина всичко може да премине в своята противоположност, ако грозното и красивото, възвишеното и коичното, истината и лъжата могат да разменят местата си, то в някаква перспектива, в някакъв план има една абсолютна гледна точка. Тя е устойчива, непоклатима и не влиза в тая бесовска игра, където всичко е хлъзгаво, неуловимо и двойствено...“ (Куюмджиев 1978: 17).

Сега няма да реконструирам логиката, по която щом всичко може да се превърне в своето обратно, значи има и абсолютна гледна точка. По-важното в случая е това, дето Куюмджиев (в цитирания текст) с облекчение избира да мисли, че поне в „Геният и неговият наставник“ Цветан Стоянов е взел страна (и то „правилната“ страна), че е разпознал непревратимата, неподлежащата на снемане граница между доброто и злото, че в точно тази книга „бесът на иронията и скепсиса, а това значи бесът на гордостта е победен“ (Куюмджиев 1978: 17).

---

¹³ И още малко за диалектиката като „теоретическо“ оправдание на безпринципността и лъжата, моделиращи живота в съветския лагер: „... дойде на помощ методът на партийната **диалектика** [...] т.е. явленията да се разглеждат според това как изнася на партията в даден момент, или още по-точно – на партийното ръководство, което пак по метода на **диалектиката** може да се окаже един ден, че изобицо не е представлявало партията. Най-яркият български пример е съдбата на художника Александър Жендов. **Диалектически** той беше най-напред олицетворение на бойното прогресивно изкуство. Пак **диалектически** той стана символ на враг на прогресивното изкуство и бе подложен на отношения, които доведоха до смъртта му. След което, пак по метода на партийната **диалектика** (окус-фокус-препаратус!), Жендов бе превърнат в мъченик и ангел на прогресивното изкуство. И за да стане картината още по-**диалектическа**, неговият духовен екзекутор Богомил Райнов, вместо да получи наказание, бе удостоен с най-високи почести. На практика **диалектиката** дойде, за да утвърди, че за партията не съществуват нито установени естетически критерии, нито трайни оценки. Затова червеното аутодофе на първите години скоро трябваше да бъде заменено с постоянна преоценка, пре-преоценка и пре-пре-преоценка на явления и хора на изкуството и културата. В течение на годините ние бяхме свидетели на такива диалектически салтоморталета, че свят ни се завиваше“ (Марков 1990: 355) – подч. м., И.П.

Пазейки мъртвия, Куюмджиев твърди също и че в точно тази книга е „възтържествувала законната човешка гордост“ от това, дето „в двубоя между гения и „наставника“ в крайна сметка е победил геният...“ (Куюмджиев 1978: 17).

Всъщност не е сигурно дали именно и само това е щял да каже Цветан Стоянов, дори и първоначално да е смятал, че тази трябва да е идеята на писмовното му начинание. Докато той е жив, излиза само частта, в която се обяснява как Достоевски трепетно се вслушва в Победоносцев, как услужва със съчиненията си или поне иска да услужи, пишейки, на ретроградния властник. Другото в „Геният и неговият наставник“, с който текст днес боравим, е добавеният от Антоанета Войникова Цветан-Стоянов план за работа върху последната част на творбата. На Войникова е и обяснението към плана, според което той вече достатъчно ясно казвал, че Достоевски („накрая“) надмогва Победоносцевия диктат над своето съзнание; в това нейно обяснение се заявява и че в завършената (публикуваната приживе на автора) част от изследването тази теза (геният надмогва наставника) вече се предчувствала, вече личала. На Войникова също така са „доработванията“ в плана, които изяснявали (според вдовицата) намеренията на Цветан Стоянов и които „доработвания“ (според вдовицата) в някакъв смисъл, били почти Цветан-Стоянови: ... *между отделните фрази на плана стоят и многобройни числени обозначения, оградени в скоби. Тези обозначения са негова своеобразна кодова система, която ни отправя към фактологическия материал [...], предвиден да насочи или обоснове общите постановки. Сметнах, че възстановяването на тази изходна фактическа основа ще спомогне за по-цялостното възприемане на плана. За извършването на такава възстановителна работа ми помогна безупречно подредената и богата документация на Цветан върху темата [...]* За да може читателят по-точно да се ориентира в така сглобения материал, публикуваме оригиналния текст на самия план в курсив, а текста, заложен зад цифровите означения – с редовен шрифт и ограден в скоби (Войникова 1994: 343).

Курсивът е драстично по-малко из тези страници от редовния шрифт; ясна теза в тях не присъства.

Още Кръстьо Куюмджиев изпуска внимателни, заобиколни, уклончиви думи на съмнение по отношение на твърдението „отвсякъде се вижда, че Цветан Стоянов разказва – и е щял да доразкаже – как големият творец се освобождава от опеката на Властта“: „Изглежда окончателно идеята му се е избистрила в последния етап на работата му, в момента на писането. Иначе ние, неговите приятели, щяхме да знаем повече за изхода на двубоя между гения и наставника“ (Куюмджиев 1978: 16). „Цветан лично не ни е казвал какво и как; не от него знаем“ е позиция и на Тончо Жечев спрямо особеното в статута на „Геният и неговият наставник“: „За тази му последна и толкова съкровена книга ние знаехме само че се пише и че в библиотеките и в Англия той търси източници. Нищо повече. От нея той не ни е чел (Жечев 1978: 6).

Въпреки евентуални съмнения и несигурности обаче в края на краищата и Тончо Жечев, и Кръстьо Куюмджиев предпочитат (поне така изглежда) да повярват на Антоанета Войникова. „[...] *тя [Войникова] така е подредила целия фактически материал по точките на този план, че не остава никакво съмнение относно окончателната идея на книгата*“ (Куюмджиев 1978: 16; подч. м. – И.П.).

На всички им е нужно това отдъхване: накрая Цветан Стоянов не само е избрал твърда, „недвойствена“ позиция, ами е и доказал – някак си и при това категорично – че творецът не може да бъде докрай употребен, докрай у-своен от победоносцевци.

Но „недвойствената позиция“ е дълбоко неприсъща за големия ни хуманист, какъвто е според останените от съвременниците му портрети. Цветан Стоянов се е опивал от добрия си ум и от способността на този ум да защитава еднакво убедително противоположни тези, да представя всяка от тях едновременно като добра и като зла.

Това би могло да означава и че не е истински съпричастен спрямо която и да било позиция, спрямо която и да било кауза. Тончо Жечев го казва по този начин: „... *нищо не му беше толкова чуждо, колкото екстремизмът във всичките му възможни превъплъщения*“ (Жечев 1978: 7). Куюмджиев предпочита следната формулировка на същото: „... *той беше готов да направи всичко за идеите си... освен да отиде за тях на кладата. Именно тая липса на педантизъм и неговата добродушна снизходителност някои вземаха за цинизъм*“ (Куюмджиев 1978: 8).

Доброто може да се превърне в зло, а злото – в добро; можеш да услужваш на властта, но това да е същото, като да ѝ се противопоставяш – колко точно е разстоянието между „липсата на педантизъм“ и „цинизма“.

Цветан Стоянов не е написал така потребния ни текст, еднозначно твърдящ, че талантливият човек може да надвие системата – и дали просто защото умира твърде рано от спукан апендицит.

Смъртта концептуализира. Знаел е това. Той, просветителят, адептът на „Каравеловата линия“, диалектикът, приятелят, който убеждава Георги Марков „да не превръща живота си в предизвикателство“, е знаел (виж „Втората част на разговора“), че потресната смърт на екстремиста Ботев, екстремистка и защото е от ръката на свой, и защото е замислена, уговорена от самия Ботев като точно такава – от ръката на свой, е единственото, което би могло да произведе такъв трус в „душата на племето“, че да „поправи“ всички „влошавания“, натрупани от вековете в местния менталитет. А и дори да не „поправи“, дори замисълът на Ботев да е само налудна фантазия, дори промяната към по-добро по принцип да е невъзможна – Ботев го има, някакъв Ботев винаги идва... по някое време. Появява се и умира ето така, дори и ако е усъмнен (на финала) в смислеността на избора си. (Специфична форма на иронията е, че умираването „ето така“ не е задължително и да е личен избор, цел или осъзната възможност краят да е именно този – претворяващият те в Герой.)

Трябва да има Жертва. Няма История, ако няма вярващи, които да изгорят на някаква клада¹⁴. Или съмняващи се хора, които въпреки съмненията си – пак и въпреки всичко — да изгорят на някаква клада.

Героизират кончината на Цветан Стоянов – всъщност са го убили (ни повече, ни по-малко), твърди Йордан Василев, защото е знаел твърде много тайни, бидейки преводач на срещи между високи местни политически лидери и разни англоезични люде.

Нима това не е опит да се нагласи биографията, фигурата „Цветан Стоянов“ по мярата и алгоритъма на биографията, фигурата „Георги Марков“, произведена (най-вече?) от „екстремистката“, потресна смърт на писателя емигрант, превърнал живота си в предизвикателство.

Все пак за тази култура революционерите може би ще си останат по-важни от просветителите.

За добро или за зло.¹⁵

---

¹⁴ В контекста на току-що реченото Тончо-Жечевото тълкуване на „Изворът на Бело-нагата“, фиксирано в „проблема за жертвата“, има своите допълнителни смисли като реплика във вътрешноинтелигентския дебат от 60-те – 80-те години на XX век, за който дебат се опитам да отворя дума тук.

¹⁵ Основните тези, изложени тук, са представени и на конференцията „Просветителство срещу идеологема: Цветан Стоянов, Атанас Натев, Димитър Аврамов“ (Направление по Теория на литературата към ИЛ при БАН, Катедра Теория и история на литературата, СУ „Св. Климент Охридски“, Културен център към СУ „Св. Климент Охридски“; 28–30.11.2013). Благодаря на организаторите за поканата да участвам в чудесното начинание; задължена съм на текстовете на Миглена Николчина, посветени на Цветан Стоянов, с които, позволявам си да смятам, работата ми е в своеобразен диалог.

Цитирана литература:

Бешков 2009: Александър Бешков: Георги Трайков е убиецът на чичо ми Иван Бешков. (Джери Марков сам разпространяваше, че е ченге). Интервю на Любен Лачански. // Блиц, 17 март 2009, [Aleksandar Beshkov: Georgi Traykov e ubietsat na chicho mi Ivan Beshkov. (Dzheri Markov sam razprostranyavashe, che e chenge). Intervyu na Lyuben Lachanski. // Blits, 17 mart 2009]

<http://www.blitz.bg/article/10558>

Василев 2010: Василев, Й. Цветан Стоянов – лъч светлина (80 години от рождението му). // Електронно списание LiterNet, 24.07.2010, № 7 (128) [Vasilev, Y. Tsvetan Stoyanov – lach svetlina (80 godini ot rozhdenieto mu). // Elektronno spisanie LiterNet, 24.07.2010, № 7 (128)],

<http://litenet.bg/publish7/jvasilev/cvetan-stoianov.htm>

Василев 2013: Василев, Й. За Цветан Стоянов: никое голямо познание не остава ненаказано. // Българи, 30.01.2013, [Vasilev, Y. Za Tsvetan Stoyanov: nikoe golyamo poznanie ne ostava nenakazano. // Balgari, 30.01.2013]

http://bolgari.net/za_cvetan_stoianov_nikoe_goliamo_poznanie_ne_ostava_nenakazano-el-1786.html

Войникова 1994: Войникова, А. Въведение към последната, ненаписана четвърта глава. // Стоянов, Цв. Геният и неговият наставник... // Стоянов, Цв. Избрано и непубликувано. София-Женева-Париж: Жорж Неф, 1994 [Voynikova, A. Vavedenie kam poslednata, nenapisana chetvarta glava. // Stoyanov, Tsv. Geniyat i negoviyat nastavnik... // Stoyanov, Tsv. Izbrano i nepublikovano. Sofiya-Zheneva-Parizh: Zhorzh Nef, 1994], 337–344.

Войникова 2006: Войникова, А. Биографични данни за Цветан Стоянов. // Стоянов, Цв. Непобеденият победен. Велико Търново: Слово, 2006 [Voynikova, A. Biografichni danni za Tsvetan Stoyanov. // Stoyanov, Tsv. Nepobedeniyat pobeden. Veliko Tarnovo: Slovo, 2006], 359–360.

Жечев 1978: Жечев, Т. Цветан Стоянов и неговата последна книга. // Стоянов, Цв. Геният и неговият наставник. Идейните отношения между Достоевски и Победоносцев: една скрита страница от историята на патернализма. София: Издателство на Отечествения фронт, 1978 [Zhechev, T. Tsvetan Stoyanov i negovata posledna kniga. // Stoyanov, Tsv. Geniyat i negoviyat nastavnik. Ideynite otnosheniya mezhdou Dostoevski i Pobedonostsev: edna skritya stranitsa ot istoriyata na paternalizma. Sofiya: Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1978], 5–14.

Куюмджиев 1978: Куюмджиев, Кр. Цветан Стоянов. // Стоянов, Цв. Невидимият салон. Варна: Георги Бакалов, 1978, 5–16. [Kuyumdzhiev, Kr. Tsvetan Stoyanov. // Stoyanov, Tsv. Nevidimiyat salon. Varna: Georgi Bakalov, 1978, 5–16]

Манчев 2002: Манчев, Б. Вечното завръщане на Одисей. Национално-екзотическият проект на Тончо Жечев. // Култура, № 23, 7.06.2002 [Manchev, B. Vechnoto zavrashatane na Odisey. Natsionalno-ekzoticheskiyat projekt na Toncho Zhechev. // Kultura, № 23, 7.06.2002],

http://www.kultura.bg/media/my_html/2231/odisei.htm

Марков 1990: Марков, Г. Задочни репортажи за България. София: Профиздат, 1990 [Markov, G. Zadochni reportazhi za Balgariya. Sofiya: Profizdat, 1990].

Стойков 1973: Стойков, Атанас. Примерът на Цветан Стоянов. // Стоянов, Цв. Броселиандовата гора. София: Народна младеж, 1973, 5–9 [Stoykov, Atanas. Primerat na Tsvetan Stoyanov. // Stoyanov, Tsv. Broseliandovata gora. Sofiya: Narodna mladezh, 1973, 5–9.].

Стоянов 1961: Стоянов, Цв. Ние с Арчи. Екскурзоводска история. Варна: Държавно издателство, 1961 [Stoyanov, Tsv. Nie s Archi. Ekskurzovodska istoriya. Varna: Darzhavno izdatelstvo, 1961].

Стоянов 1962: Стоянов, Цв. Броселиандовата гора. // Септември, № 8, 1962, 131–156 [Stoyanov, Tsv. Broseliandovata gora. // Septemvri, № 8, 1962, 131–156].

Стоянов 1966: Стоянов, Цв. Случаят с професора (Библиотека „Лъч“, № 11). София: Народна младеж, 1966 [Stoyanov, Tsv. Sluchayat s profesora (Biblioteka „Lach“, № 11). Sofiya: Narodna mladezh, 1966].

Стоянов 1967: Стоянов, Цв. Над твоя дом спокойствие. Варна: Държавно издателство, 1967 [Stoyanov, Tsv. Nad tvoya dom spokoystvie. Varna: Darzhavno izdatelstvo, 1967].

Стоянов 1969. Стоянов, Цв. Изключителната биография на Буди Будев. Варна: Държавно издателство, 1969 [Stoyanov, Tsv. Izklyuchitelnata biografiya na Budi Budev. Varna: Darzhavno izdatelstvo, 1969].

Стоянов 1973: Стоянов, Цв. Броселиандовата гора. // Стоянов, Цв. Броселиандовата гора. София: Народна младеж, 1973 [Stoyanov, Tsv. Broseliandovata gora. // Stoyanov, Tsv. Broseliandovata gora. Sofiya: Narodna mladezh, 1973].

Стоянов 1989: Стоянов, Цв. Броселиандовата гора. // Стоянов, Цв. Съчинения в два тома, том 1. Съст. А. Войникова, Й. Василев. София: Български писател, 1988, 33–64 [Stoyanov, Tsv. Broseliandovata gora. // Stoyanov, Tsv. Sachineniya v dva toma, tom 1. Sast. A. Voynikova, Y. Vasilev. Sofiya: Balgarski pisatel, 1988, 33–64].

Стоянов 1994 а: Стоянов, Цв. Броселиандовата гора. // Стоянов, Цв. Избрано и непубликувано. Съст. А. Войникова, Н. Пекарев. София-Женева-Париж: Издателство Жорж Неф, 1994, 41–69 [Stoyanov, Tsv. Broseliandovata gora. // Stoyanov, Tsv. Izbrano i nepublikovano. Sast. A. Voynikova, N. Pekarev. Sofiya-Zheneva-Parizh: Izdatelstvo Zhorzh Nef, 1994, 41–69].

Стоянов 1994 б: Стоянов, Цв. Втората част на разговора. // Стоянов, Цв. Избрано и непубликувано. Съст. А. Войникова, Н. Пекарев. София-Женева-Париж: Издателство Жорж Неф, 1994, 132–155 [Stoyanov, Tsv. Vtorata chast na razgovora. // Stoyanov, Tsv. Izbrano i nepublikovano. Sast. A. Voynikova, N. Pekarev. Sofiya-Zheneva-Parizh: Izdatelstvo Zhorzh Nef, 1994, 132–155].

Стоянов 2006 а: Стоянов, Цв. Броселиандовата гора. // Стоянов, Цв. Непобеденият победен. Съст. А. Войникова. Велико Търново: Слово, 50–85 [Stoyanov, Tsv. Broseliandovata gora. // Stoyanov, Tsv. Nepobedeniyat pobeden. Sast. A. Voynikova. Veliko Tarnovo: Slovo, 50–85].

Стоянов 2006 б: Стоянов, Цв. Фауст. // Стоянов, Цв. Непобеденият победен. Съст. А. Войникова. Велико Търново: Слово, 353–356 [Stoyanov, Tsv. Faust. // Stoyanov, Tsv. Nepobedeniyat pobeden. Sast. A. Voynikova. Veliko Tarnovo: Slovo, 353–356].

Трендафилов 1999: Трендафилов, Вл. Играта със системата като игра в системата. // Трендафилов, Вл. През седмица в литературния аквариум [Trendafilov, Vl. Igrata sas sistemata kato igra v sistemata. // Trendafilov, Vl. Prez sedmitsa v literaturniya akvarium],

<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=151&WorkID=4071&Level=2>